

घटक ४ ललितगद्य लेखन कौशल्य

४.१ उद्दिष्टे :

या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर,

१. ललितगद्य साहित्यप्रकाराची संकल्पना व स्वरूप यांचे आकलन होईल.
२. ललितगद्य प्रकारातील उपप्रकारांची माहिती होईल.
३. मराठी साहित्यातील ललितगद्य परंपरेचा परिचय होईल.
४. ललितगद्य साहित्यप्रकाराचे विशेष समजतील.
५. ललितगद्यात्मक लेखन करता येईल.

४.२ प्रास्ताविक

साहित्य हे मानवी भावनाभिव्यक्तीचे आणि विचारप्रकटीकरणाचे साधन आहे. माणूस आपल्या जीवनानुभवांना आणि वैचारिकतेला शब्दबद्ध करून साहित्यातून मांडण्याचे काम करतो. अनेकदा वास्तव अनुभवांना कल्पिताचा मुलामा चढवून रंजनप्रधान आणि सौंदर्यपूर्ण रूप प्रदान करतो. अशा सौंदर्यप्रधान लेखनाचा समावेश साहित्यविश्वामध्ये 'ललित' या वर्गामध्ये करण्यात येतो. वस्तुनिष्ठ मांडणी असणाऱ्या विचारप्रधान लेखनाला ललितेतर साहित्यामध्ये समाविष्ट केले जाते. कथा, कविता, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र इत्यादीसारख्या कथनात्मक साहित्यप्रकारांना 'ललित साहित्य' म्हणून संबोधण्यात येते. वैचारिक, संशोधनात्मक, शास्त्र-कोशादी लेखनप्रकार 'ललितेतर साहित्या'च्या वर्गात समाविष्ट करण्यात येतात. मात्र ललितगद्यासारखा साहित्यप्रकार आत्माविष्कार करून निर्माण होणारा, आठवणी-अनुभवांना लालित्यपूर्ण शैलीत अभिव्यक्त करणारा आणि समांतरपणे चिंतनशीलतेच्या अंगाने आविष्कृत होणारा आहे. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण ललितगद्य या प्रकाराची संकल्पना, स्वरूप आणि विशेष समजून घेणार आहोत.

४.३ विषय विवेचन

ललितगद्य हा व्यापक आणि संमिश्र वाङ्मयप्रकार आहे. इंग्रजी साहित्यातून मराठी साहित्यामध्ये प्रविष्ट झालेल्या 'निबंध' या प्रकारामध्ये कालौघात स्थित्यंतरे होऊन लघुनिबंधाचे रूप आकारास आले आहे; तर लघुनिबंधामध्ये अंतर्बाह्य आमूलाग्र परिवर्तने स्वीकारून आजचे ललितगद्याचे आकारास आले आहे. या कालपरत्वे झालेल्या स्थित्यंतरांचा आणि पूर्वपरंपरेचा विचार करता ललितगद्य हा प्रदीर्घ काळापासून जडणघडण झालेला व वैविध्यपूर्ण वाङ्मयीन निकष असलेला वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्यप्रकार आहे. अशा या ललितगद्य साहित्यप्रकाराचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ललितगद्य प्रकाराच्या संज्ञा-संकल्पना समजून घेऊ या.

४.३.१ ललित गद्य : संज्ञा-संकल्पना

‘ललितगद्य’ हा शब्द ‘ललित’ व ‘गद्य’ अशा दोन भिन्न शब्दांच्या सहयोगातून निर्माण झालेला आहे. ‘सौंदर्यपूर्ण गद्यात्मक लेखन’ असा त्याचा शब्दशः अर्थ अभिप्रेत असून त्याची व्यापकता व मर्यादा याच संज्ञेमध्ये अंतर्भूत आहेत. कारण ललित व ललितेतर अशा भिन्न प्रकारांपैकी ‘ललित’ या कक्षेत समाविष्ट होणारे व पद्य व अन्य प्रकारांपासून भिन्न असणारे केवळ गद्यात्मक स्वरूपाचे लेखन होय.

इ. स. १९४५ पर्यंत ‘ललित निबंध’ अथवा ‘लघुनिबंध’ या नामाभिधानाने ओळखले जाणारे लेखन त्याच्या रूपबंधामध्ये आमूलाग्र बदलांसहित तदनंतरच्या काळात ‘ललितगद्य’ या व्यापक संज्ञेने ओळखले जाऊ लागले. ‘ललितगद्य’ ही संज्ञा ‘निबंध’ या मर्यादित व रूढ कक्षेतून बाहेर आली व ललितगद्य अशी आठवणी, अनुभव, प्रवासवर्णने, विनोदी लेखन आणि लघुनिबंध अशा बहुविध उपप्रकारांना कवेत घेऊन व्यापक रूप प्राप्त करणारी संज्ञा बनली. अशाप्रकारच्या ललितगद्याच्या या उन्नयनाच्या प्रक्रियेबाबत आनंद यादव लिहितात की, “ललित गद्य हा शब्दप्रयोग ज्या अर्थाने आज आपणांस अभिप्रेत आहे, त्या अर्थाने १९५० नंतर विशेष प्रमाणात रूढ झाला. आधुनिक मराठी साहित्याने नवसाहित्याचे जेव्हा वळण घेतले, तेव्हा तो आजच्या रूढार्थाने वापरला जाऊ लागला. ललितगद्य, प्रवासलेख, आठवणी, व्यक्तिचित्रे, सर्व त्यामध्ये येताना दिसतात. नवसाहित्याच्या काळात कलात्मकतेचे एक नवे मूलभूत भान मराठी साहित्यिकांना आले. पुरेशा गांभीर्याने साहित्याचा आणि त्याच्या सौंदर्यशास्त्राचा विचार होऊ लागला. त्यातून साहित्यप्रकारांचीही नव्याने व्यवस्था आणि मांडणी कळत-नकळत होऊ लागली. परिणामी, रविकिरण मंडळकालीन कवितेचे जसे अनेक प्रकार नामशेष होऊन कविता एवढाच प्रकार उरला, तसे ललितगद्य या शीर्षकाखाली वरील सर्व प्रकारांचा उल्लेख होऊ लागला आणि सर्व उपप्रकारांना पोटात घेऊन तो उभा राहिला.”^१ अशाप्रकारे कलात्मकता, लालित्य आणि सर्वसमावेशकता यातून ‘ललितगद्य’ हा साहित्यप्रकार व्यापक होत जाण्याची प्रक्रिया कालौघात घडून आलेली दिसते. या साहित्यप्रकाराच्या कक्षा विस्तारताना ओघाने त्याच्या रूपबंधामध्ये आमूलाग्र बदल होऊन आजचा स्वैर, विस्तृत आणि मुक्तसंचारी स्वरूपाचा रूपबंध निर्माण झालेला दिसतो. इंग्रजीमध्ये ललितगद्याला ‘फॉर्मलेस फॉर्म’ अर्थात कोणताही विशिष्ट रूपबंध नसणारा रूपबंध असे म्हटले जाते. याचे प्रमुख कारण या प्रकाराच्या ठायी असणारी लवचिकता आणि स्वैर स्वरूप हेच होय.

४.३.२ ललितगद्याच्या व्याख्या

ललितगद्याच्या काही व्याख्या खालीलप्रमाणे केल्या गेल्या आहेत-

१. **संज्ञा संकल्पना कोश** - लेखकाच्या आत्मनिष्ठ अनुभवांना केंद्रवर्ती ठेऊन होणाऱ्या गद्यलेखनाच्या विविध लवचिक घाटांच्या एकाच कुळातील या लेखन प्रकारांना ‘ललित गद्य’ ही संज्ञा आता रूढ झाली आहे.^२

२. चौधुले वि. शं. - समकालीन वास्तवाला भान विसरायला लावणारे काव्यमय, भावविश्व, आत्मनिष्ठ, स्मृतिरंजन हे लालित्याचे खरे स्वरूप नव्हे, तर समकालीन जीवनाचे सम्यक संदर्भ जागरूकपणे पाहणारे आणि मांडण्यासाठी समर्पक, थेट भाषाशैली वापरणारे लेखन हेच खऱ्या अर्थी ललितगद्य होय.^३
३. यशवंत मनोहर- स्वानुभवांची उत्कट गद्य अभिव्यक्ती म्हणजे ललित निबंध.^४
४. शेळके, शुभदा - सर्वसाधारणपणे जे कोणत्याही विवक्षित वाङ्मयप्रकारात न मोडता जीवनानुभव आणि तदनुषंगिक चिंतनपरता व्यक्त करते ते ते सारे काही ललित वाङ्मयात मोडते.^५
५. शेळके शांता - ललितगद्य ही संज्ञा आज फार लवचीक व सर्वसमावेशक बनली आहे. अस्सल सृजनशील प्रतिभेच्या उत्कट आविष्कारापासून तो अगदी तत्कालिक जुजबी स्वरूपाच्या लेखनापर्यंतचा त्यात अंतर्भाव होतो.^६
६. शिरीष पै - ललितगद्य म्हणजे समृद्ध भावनांचा आविष्कार^७

उपरोल्लेखित व्याख्यांचा परामर्श घेता असे म्हणता येते की 'ललितगद्य' म्हणजे 'मी' केंद्रित आत्मनिष्ठ आणि आत्माविष्कारी असा लेखनप्रकार असून त्यामध्ये स्वानुभव, आठवणी, चिंतन आणि वैचारिकता या बाबींनी युक्त असा आविष्कार आहे. भावना, विचार, घटना-प्रसंग, व्यक्तिचित्रणे आणि निसर्गवर्णने याविषयी मुक्त आणि स्वैर अशी अभिव्यक्ती आहे. ललितगद्य लेखनामध्ये स्वानुभवांना कलात्मकतेचे अधिष्ठान प्राप्त करून त्याचा आविष्कार करण्याचे काम केले जाते. त्यामध्ये मानवी जीवनाचे विविध पैलू रेखाटताना चिंतनात्मकतेचा अवलंब केला जातो त्याचबरोबर काव्यात्मकतेचे अधिष्ठान देखील प्रदान करण्यात येते.

४.३.३ ललितगद्य : स्वरूप

साहित्याचे स्थूलमानाने ललित साहित्य आणि ललितेतर साहित्य असे वर्गीकरण केले जाते. ललित साहित्यामध्ये कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन आदी प्रकारांचा समावेश होतो; तर ललितेतर साहित्यामध्ये वैचारिक लेखन, संशोधनात्मक लेखन, कोश, संदर्भग्रंथ, शास्त्रीय लेखन, इतिहास, धर्म-तत्त्वादी चिंतनात्मक लेखन आदींचा समावेश होतो. ललित साहित्यातील 'ललित' हे 'सौंदर्यपूर्ण' या अर्थाने योजण्यात येणारा शब्द असून अशा या 'सौंदर्यपूर्ण' प्रकारातील चिंतनात्मक आत्माविष्कारी गद्य स्वरूपाचे लेखन हे 'ललितगद्य' म्हणून गणण्यात येते. ललितगद्य हे आत्माविष्कारी, विषयप्रधान आणि व्यक्तिचित्रणात्मक स्वरूपाचे असते. कोणत्याही विषयावरील प्रभावी भाषिक शैलीच्या माध्यमातून व मुक्तचिंतनातून ललित गद्य लेखन आकारास येते. ललितगद्याची संकल्पना स्पष्ट करताना या साहित्यप्रकारास अचूक व्याख्येमध्ये नमूद करणे अथवा त्याच्या सीमा निश्चित करून काटेकोर आकृतिबंध स्पष्ट करणे शक्य होत नाही. कारण ललित गद्य हा संमिश्र वाङ्मयप्रकार आहे. अनेक उपप्रकारांच्या मिश्रणातून निर्माण होणारा असा हा प्रकार आत्मप्रेरक, अनुभवाधिष्ठित प्रसंग आणि चिंतनपरता यांनी युक्त असा साहित्यप्रकार आहे. ललितगद्य हा प्रकार एकप्रकारे लेखकाच्या अनुभवांचा आणि चिंतनशीलतेचा

मुक्त आविष्कार असल्यामुळे त्याला 'मुक्तगद्य' असेही संबोधण्यात येते. या प्रकारातील लवचिकतेच्या अंगभूत गुणवैशिष्ट्यांमुळे देखील 'ललितगद्य' मुक्त ठरताना दिसतो. आशयाची वैविध्यता, भोवतालातील विविध जीवनपैलूंना स्पर्श करण्याची क्षमता आणि प्रसरणशीलता यामुळे ललितगद्य अन्य ललित साहित्यप्रकारापेक्षा भिन्न रूप असणारा साहित्यप्रकार आहे. ललितगद्य लेखनाविषयी शांता शेळके लिहितात, "ललितलेख लवचिक प्रसरणशीलतेची साक्ष पटवतात. कधी ते कथेच्या वळणाने जातात, तर कधी कवितेशी असलेले आपले अंगभूत नाते व्यक्त करतात. कधी ते आत्मकथनात रंगतात, तर कधी प्रवासवर्णनाच्या वाटेला वळतात. कधी ते व्यक्तिचित्रे रेखाटतात, तर कधी स्थलवर्णन करतात. कधी पत्रलेखनातून तर कधी काळाच्या एखाद्या तुकड्याच्याच चित्रणातून ते स्वतःचा व भोवतालचा शोध घेताना दिसतात."^१

ललितगद्याची संरचना ही लेखकाच्या अनुभवाभोवती गुंफलेली असते. कालक्रमबद्धतेचा नियम लेखक पाळतोच असे नाही. तसे पाळण्याचे बंधन त्याच्यावर नसते. सौंदर्यानुभूती हे त्याचे उद्दिष्ट असते व तो प्रथमपुरुषी 'मी' या निवेदकाद्वारे अनुभवाधिष्ठित मांडणी करून अपेक्षित सौंदर्याविष्कार साधतो. लेखकाच्या सौंदर्यदृष्टीनुसार व प्रतिभाशक्तीनुसार लेखक ललितगद्य लेखनामध्ये काव्यात्मकता, चिंतनशीलता, प्रतिकात्मकता, भावनाशीलता, दृश्यात्मकता व कल्पनारम्यता यांचा वापर करून अभिव्यक्त होत असतो.

१८५० मध्ये फ्रेंच लेखक माँतेन याच्या लेखनामधून इंग्रजीमध्ये ज्याला 'एसे' म्हणण्यात येते अशा निबंधाचा जन्म झाला. पाश्चात्य साहित्यातून निर्माण झालेला 'निबंध' हा प्रकार कालौघात जगभरातील सर्व भाषांमध्ये वापरला गेला; तद्वतच मराठी भाषेमध्येदेखील निबंध हा प्रकार प्रभावीपणे हाताळण्यात आला. मराठीतील लघुनिबंधाचा प्रारंभ ना. सी. फडके यांच्यापासून मानण्यात येतो. निबंधामधील साचेबद्धपणा व बौद्धिक घटकांचे प्राबल्य, मांडणीतील रूक्षपणाचा यांचा त्याग करण्याच्या भूमिकेतून काहीअंशी मुक्ततेचा स्वीकार करणाऱ्या लघुनिबंधाचा जन्म झाला. निबंधामधील दीर्घता आणि पाल्हाळीकता लघुनिबंधाने नाकारली व लालित्याकडे झुकणारी स्वैरपणाची लय आत्मसात केली. लघुनिबंधाने आशय-विषयाचा व अभिव्यक्ती तंत्राचा अभिनव प्रयोग करण्याचे काम केले. भावनिकतेची झालर प्रदान करून भावविश्वाचे आत्मीयतेने लेखन करण्याकडे लघुनिबंधाची प्रवृत्ती निर्माण झाली. त्यामुळेच ना. सी. फडके लघुनिबंधाला 'गुजगोष्टी' म्हणतात. १९२० पासून निबंधाने लघुनिबंध प्रकारामध्ये प्रवेश केला व पुढील जवळपास पंचवीस वर्षांपर्यंत अर्थात १९४५ पर्यंत लघुनिबंध हा प्रकार मराठी साहित्यामध्ये उत्कर्ष पावला. १९४५ नंतर लघुनिबंधाची वाटचाल मंदावली तर १९६० नंतर लघुनिबंध प्रकाराने 'ललितगद्य' या प्रकारामध्ये परावर्तित होण्यास सुरुवात केली. १९६० पासून ललितगद्याचे दालन मराठीतील अनेकविध प्रतिभावंत लेखकांनी अधिकाधिक समृद्ध करण्याचे व आशयाभिव्यक्तीच्या अंगाने विविध तंत्र-प्रयोग करून अभिनव करण्याचे काम केले आहे.

कोणत्याही ललित लेखकाची लेखनामागील प्रमुख भूमिका ही अनुभवाची प्रचिती वाचकांच्या मनःपटलावर प्रतिबिंबित करणे व सौंदर्यानुभव घडविणे ही असते. जेव्हा ही प्रक्रिया पार पाडण्यामध्ये लेखक यशस्वी होतो तेव्हा ते साहित्य खऱ्या अर्थाने ललित सिद्ध होते. यासंदर्भात वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात की,

“हे लेखन गद्य असो वा पद्य ते ललित ह्या पदवीस तेव्हाच योग्य ठरते की, जेव्हा त्याद्वारा एक व्यक्तिमनाचा एखादा अनन्यसाधारण अनुभव अक्षरशः साक्षात होतो. अनुभवाला साक्षात करणे, गोचर करणे, मूर्तिमान करणे एवढ्यासाठीच ललित लेखकाची धडपड चालू असते.”^{१०} या धडपडीचा परिपाक सौंदर्यानुभूतीने सफल होतो. ही सौंदर्यानुभूती उच्च पातळीवर निर्माण करण्याचे काम ललितगद्य लेखनामध्ये प्रकर्षाने घडून येते. त्यामुळेच विविध ललितघटकांच्या मिश्रणातून लेखक मुक्तपणे संचार करतो व सौंदर्याचे नवनीत वाचकांच्या समोर ठेवतो. त्यासाठी तो वास्तव, कल्पना, अलंकारप्रचुरता, तंत्र-प्रयोग या घटकांचा पुरेपूर वापर करताना दिसतो.

एकूणच ललितगद्य हा भावस्पर्शी वाङ्मयप्रकार असून सूक्ष्म भावविश्व व सूक्ष्म चिंतन यांच्या साहचर्यातून जन्मास येणारा प्रकार आहे. त्याच्यामध्ये विचार आणि भावनांचे मिश्रण अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर रेखाटण्याचे काम लेखकाने केलेले असते. लेखकाच्या जीवनातील घटनाप्रसंगांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून आणि अनुभवसमृद्धतेतून ललितगद्याचा सौंदर्यपूर्ण आविष्कार होत असतो. लेखकाने स्वानुभवाचा लावलेला अन्वयार्थ आपल्याला ललितगद्याच्या रूपाने आकारास आलेला दिसतो. हा अन्वयार्थ त्याच्या व्यक्तिगत जाणिवेतून आणि चिंतनातून परिपक्व झालेला असतो. तो आविष्कृत करताना लेखक कलात्मकतेच्या अंगाने लेखन करतो व मुक्तपणे व्यक्त होतो. ललितगद्य लेखनातून लेखकाच्या अंतर्गातील भाव-भावनांचे तरंग, व्यक्तिगत वैचारिक दृष्टिकोन संवेदनशीलतेतून निर्माण झालेल्या उत्कट जाणिवांचे विश्व उलगडण्याचे काम होते. सूक्ष्मातिसूक्ष्म घटकाची निवड करून स्वैर लेखन करण्याचे सामर्थ्य ललितगद्य लेखकाकडे असते. निवडक घटकाचा संदर्भ माणसाच्या अंतर्बाह्य विश्वातील कोणत्याही बाबींशी संबंधित असू शकतो. त्यामध्ये निसर्ग, मानवी मन, माणसाचे वर्तन, राहणीमान, कृत्रिम घटक, वैज्ञानिक घटक इत्यादीसारख्या कोणत्याही सभोवतालच्या घटक निवडीचे स्वातंत्र्य ललितगद्य लेखकाचे सामर्थ्य ठरते. ललितगद्य लेखक मुक्तपणे निवडलेल्या घटना-प्रसंग अथवा घटकाविषयी विचारमंथन करून लेखनास मूर्तरूप देत असतो. कोणत्याही प्रसंगाविषयी अथवा नैसर्गिक-कृत्रिम घटकाविषयी मानवाच्या मनामध्ये निर्माण होणारे विचार व भावतरंग लालित्यपूर्ण शैलीत रेखाटण्याचे काम ललितगद्य लेखक करतो.

४.३.४ निबंध-लघुनिबंध-ललितगद्य- विकास

आजच्या ललितगद्य लेखनाची परंपरा ही निबंध-लघुनिबंध-ललितगद्य या क्रमाने सिद्ध झालेली आहे. विचारनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ आकृतिबंध असणारा निबंध हा लेखनप्रकार सोळाव्या शतकापासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंत वेगवेगळ्या टप्प्यांमधून विकसित होत गेला आहे. मराठी साहित्यातील गद्यात्मक लेखनाची परंपरा प्राचीन मराठी साहित्यातील महानुभावीय साहित्यामध्ये आढळते. लीळाचरित्र या आद्य महानुभावीय चरित्रामध्ये चक्रधर, नागदेव, गोविंदप्रभू, महदंबा आदी व्यक्तीरेखांची वर्णने गद्यात्मक शैलीतून साकारलेली दिसतात. त्याबरोबर सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ यांसारख्या महानुभावीय साहित्यामध्येदेखील तत्त्वचर्चेच्या अंगाने करण्यात आलेले गद्य प्रकारातील विवेचन आहे. तदनंतरच्या मध्ययुगीन साहित्यातील बखर लेखनातून गद्य लेखनपरंपरेचा विकास झालेला दिसून येतो. एकूणच प्राचीन आणि मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये गद्य लेखन परंपरेतील खुणा आढळतात. ललित गद्याच्या प्राचीनतेविषयी भाष्य करताना आनंद

यादव नमूद करतात की, “ललितगद्य हा आदिम आणि अंतिम साहित्य प्रकार वाटतो. त्याचे स्वरूप इतर साहित्यप्रकार घडण्यापूर्वीच्या अवस्थेतील दिसते, कारण साहित्याचा गाभा असलेल्या सौंदर्यानुभवाच्या पातळीवरील मी स्वःत्वाचा शोध हा साहित्य प्रकार स्वाभाविकपणे, स्पष्टपणे, सरळपणे आणि प्रत्यक्षरितीने घेत असतो. बहुतेक सर्व साहित्यप्रकारांना समाविष्ट करून घेऊ शकण्याचे बळ त्याच्यामध्ये असल्यामुळे, तो अंतिम साहित्यप्रकार म्हणूनही मानावा लागतो.”^{११} आधुनिक कालखंडामध्ये पाश्चात्य साहित्याच्या संपर्कातून मराठी गद्य लेखनाचा विकास झालेला व निबंध-लघुनिबंध-ललितगद्य अशा विविध टप्प्यांमधून हा साहित्यप्रकार उत्कर्ष पावलेला दिसून येतो. असे असले तरी खऱ्या अर्थाने निबंधाचे निकष स्वीकारलेल्या अस्सल निबंधाचा प्रवेश मराठी साहित्यामध्ये अव्वल इंग्रजी कालखंडामध्ये इंग्रजी साहित्याच्या अनुकरणातून झाला आहे, हे नाकारता येत नाही.

‘निबंध’ हा आजच्या ललितगद्य लेखनाचे मूळ असून त्याची सुरुवात फ्रेंच लेखक माँतेन याच्या ‘एसे’ या सोळाव्या शतकातील लेखनापासून मानण्यात येते. फ्रेंच लेखक माँतेन याने इ.स. १५८० मध्ये ‘एसे’ या शीर्षकाखाली दोन पुस्तकांना प्रसिद्ध केले. त्याच्या या लेखनापासून पाश्चात्य साहित्यामध्ये ‘एसे’ हा प्रकार रूढ झाला. स्वानुभवांना रेखाटण्याच्या हेतूने माँतेन याने केलेले हे लेखन ‘मी’ला केंद्रस्थानी ठेऊन केलेले लेखन होते. स्वतःच स्वतःविषयी केलेले लेखन असे त्याचे स्वरूप होते. तदनंतरच्या काळात इंग्रजी लेखक बेकेन याने ‘एसे’ लेखनावर वैचारिकतेचे आणि अचूकतेचे संस्कार करून वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचा ‘एसे’ आकारास आणला. अनुभवांबरोबरच बेकेनने वैचारिकतेचे वेष्टण प्रदान करून अधिक गोळीबंदपणा आणण्याचे काम केले. माँतेनच्या ‘एसे’ लेखनाला अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण परिमाण प्रदान करित बेकेनने इंग्रजीमध्ये ‘एसे’ या लेखनप्रकाराचे स्वरूप आकारास आणले. पुढील काळामध्ये सतराव्या शतकात अब्राहम काउले तर अठराव्या शतकातील स्टील, ऑडीसन यांनी ‘पिरिऑडिकल एसे’ यासारख्या प्रकारांची निर्मिती करित मूळ माँतेनच्या ‘एसे’ला अधिक व्यापक आणि भारदस्त करण्याचे प्रयोग केले. ज्या प्रयोगांनी निबंधाच्या मूळ प्रकृतीमध्ये आमूलाग्र बदल झाले व निबंध हा लेखनप्रकार पाश्चात्य साहित्यामध्ये विकसित होत गेला.

मराठी साहित्यामध्ये अव्वल इंग्रजी कालखंडामध्ये इंग्रजी साहित्याच्या संपर्कातून निबंध हा साहित्यप्रकार रुजवण्याची प्रक्रिया घडून आली. या कालखंडातील नियतकालिकांनी निबंधलेखनाला विपुल प्रसिद्धी दिली. त्यामध्ये कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, गोविंद नारायण मडगावकर, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, गो. ग. आगरकर, बाळ गंगाधर टिळक, शि. म. परांजपे, महात्मा जोतिराव फुले इत्यादींनी लेखन केले. अव्वल इंग्रजी कालखंडामध्ये विविध विषयांवरील निबंधलेखन झाले आहे. ज्यामध्ये मडगावकरांच्या मुंबई प्रवासवर्णन, विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांची निबंधमाला, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, गो. ग. आगरकर, महात्मा जोतिराव फुले यांचे वैचारिक प्रबोधनपर लेखन इत्यादींच्या लेखनाचा उल्लेख करता येतो.

इ. स. १९२६ पासून मराठी साहित्यामध्ये निबंधाचे परिवर्तन लघुनिबंध प्रकारामध्ये झालेले दिसते. मराठीमध्ये ना. सी. फडके यांनी प्रथम लघुनिबंध हा प्रकार हाताळला. १९२६ च्या दरम्यान त्यांचा ‘रत्नाकर’

मासिकातून 'सुहास्य' हा पहिला लघुनिबंध प्रसिद्ध झाला; तदनंतर वि. स. खांडेकर यांचा 'वैनतेय' या मासिकातून 'रानफुले' हा लघुनिबंध प्रसिद्ध झाला. फडके व खांडेकर यांच्या लघुनिबंध लेखनापासून १९४५ पर्यंत लघुनिबंधाचा प्रवाह अनेक लेखकांच्या लघुनिबंध लेखनाने समृद्ध झाला. लघुनिबंधाचे स्वरूप हे वैशिष्ट्यपूर्ण व आकर्षक होते. आनंद यादव यांनी लघुनिबंधाचे स्वरूप विशद करताना निबंध या प्रकाराची वैशिष्ट्यमूलक व्याख्या केली आहे. ती अशी की, "तो स्वरूपाने, आकाराने, हकिगत वजा, वर्णनात्मक किंवा स्पष्टीकरणात्मक असू शकतो. विषयांतर करणारा, नाहीतर टीकात्मक किंवा आत्मकथनात्मक किंवा वादविवादात्मकही असू शकतो. तो गंभीर, उत्कंठावर्धक नाही तर भावनात्मक किंवा उपहासात्मक असू शकतो. त्याचा विषय साधासुधा अथवा प्रगल्भही असू शकतो."^{१२} अशाप्रकारे लघुनिबंधाच्या अंतरंगावर प्रकाश टाकून त्याचे स्वरूप शब्दबद्ध करण्याचे काम आनंद यादव यांनी केले आहे. थोडक्यात, लघुनिबंधाच्या ठायी बहुविध स्वरूपाची आशयगर्भता असू शकते व अभिव्यक्तीचे कोणतेही तंत्र त्याने अंगिकारलेले असू शकते. लघुनिबंधाचे या बलस्थानांच्याद्वारे त्याचा रूपबंध आकारास येण्याची प्रक्रिया घडून येते. अशा या लघुनिबंधाचा प्रवाह १९४५ नंतर लुप्त होत गेला. १९६० नंतर मात्र लघुनिबंधाने 'ललितगद्य' साहित्याच्या स्वरूपामध्ये मराठी साहित्यामध्ये नवीन प्रवाहाचा प्रारंभ सुरू झाला. साठोत्तरी मराठी साहित्यातील दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य इत्यादीसारख्या प्रवाहांबरोबर ललितगद्य लेखनाचा प्रवाह समांतरपणे विकसित होत राहिला व त्यामध्ये नावीन्यरूप विशेषांची भर पडत राहिली.

१९६० नंतर ललितगद्य या लघुनिबंधाच्या पुढील विकसित टप्प्यावरील निर्माण झालेल्या साहित्यप्रकाराने जन्म घेतला. ललितगद्य हे लघुनिबंधाचे विकसित, कलात्मक व व्यापक रूप असणारा असा प्रकार आहे. त्याची निर्मिती लघुनिबंधामध्ये अंतर्बाह्य आमूलाग्र बदलांना स्वीकारून झालेली आहे. त्यामुळे ना. सी. फडके त्याबाबत लिहितात की, "मूळ एकात्म, सर्वसमावेशक असलेल्या मराठी गद्याच्या विघटनप्रक्रियेतील ललितगद्य हा अगदी अलीकडील टप्पा आहे."^{१३} मराठी गद्यात्मक लेखनाच्या रुजण्याने आणि त्याच्यातील परिवर्तनशीलतेमुळे ललितगद्याचे रूप आकारास आलेले आहे. हे रूप आकारास येताना ललितगद्याने एकप्रकारे विविध ललित व ललितेतर साहित्यप्रकारांमधील गुणवैशिष्ट्यांची स्वीकृती केली आहे. याच आदानप्रदान प्रक्रियेतून त्यामध्ये आत्माविष्कारी लेखन, प्रवासवर्णन, विनोदात्मक लेखन, चिंतनात्मक लेखन अशा अनेकविध लेखनप्रकारांचा समावेश झाला आहे. आत्मनिष्ठेतून निर्माण होणारे लेखन म्हणून ललितगद्याचे वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असे लेखन होते. ज्याच्या माध्यमातून अनेक लेखकांनी विपुल साहित्यनिर्मिती करण्याचे काम केले आहे. उदा. इरावती कर्वे यांचे सुरुवातीच्या काळातील 'भोवरा' (१९६०), 'युगान्त'(१९६०), 'गंगाजळ'(१९७२) यासारखे लेखन महत्त्वाचे ठरते. त्याचबरोबर दुर्गा भागवत, मधुकर केचे, व्यंकटेश माडगूळकर, सरोजिनी वैद्य, आनंद यादव, पु. ल. देशपांडे, गो. नी. दांडेकर, प्रभाकर पाध्ये इत्यादी असंख्य लेखकांनी ललितगद्य रूपातील लेखन करून मराठी साहित्याला भरीव योगदान दिले आहे. या काळात विविध साहित्यप्रवाहांनी आपल्या व्यक्तिगत, समाजनिष्ठ व

प्रवाहनिष्ठ जाणिवाना अभिव्यक्त करण्यासाठी ललितगद्याचा वापर केला आहे. ज्यामध्ये दलित, स्त्रीवादी, ग्रामीण, जनवादी, विद्रोही इत्यादी साहित्यप्रवाहांमधील लेखकांचा समावेश होता.

थोडक्यात, फ्रेंच साहित्यिक माँतेन याच्या 'एसे' लेखनापासून निर्माण झालेला निबंध हा साहित्यप्रकार कालांतराने इंग्रजी साहित्यामध्ये व अखिल इंग्रजी कालखंडामध्ये मराठी साहित्यामध्ये प्रविष्ट झाला. भाषांतर युगामध्ये इंग्रजी साहित्याच्या अनुकरणातून प्राथमिक निबंध लेखन झाले तर कालौघात मराठी साहित्यिकांनी विचारप्रकटीकरणासाठी आणि प्रबोधनासाठी निबंध लेखनाचा प्रभावी वापर केला गेला. सन १९२६ मधील फडके-खांडेकर प्रभृतींच्या लघुनिबंध लेखनापासून निबंधाचे पर्यवसान लघुनिबंधामध्ये झाले व १९४५ पर्यंत लघुनिबंधाचे दालन अनेक लेखकांनी विपुल प्रमाणात समृद्ध करण्याचे काम केले. १९४५ नंतर लघुनिबंधाचा प्रवाह मंदावला तर १९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये त्याचे रूपांतर ललितगद्य या आत्मनिष्ठ आणि आत्माविष्कारी लालित्यपूर्ण अशा संमिश्र प्रकारामध्ये झाले.

४.३.५ ललितगद्य साहित्य प्रकाराचे विशेष

ललितगद्य साहित्यप्रकाराची काही अंगभूत वैशिष्ट्ये असून ही वैशिष्ट्ये ललितगद्याच्या रचनाबंधावर प्रकाश टाकतात. त्याच्या निर्मितीप्रक्रियेतील विविध पैलू उजागर करताना दिसतात. अशा या वैशिष्ट्यांचा परामर्श आपण घेऊया.

४.३.५.१ स्वैर व मुक्त साहित्यप्रकार

ललितगद्य हा साहित्यप्रकार लेखकाच्या स्वैर व मुक्त आविष्कारातून निर्माण होणारा साहित्य प्रकार आहे. त्याच्या ठायी संमिश्रता असून व्यक्तिविशिष्ट अनुभव, भावना, विचार आणि चिंतनपरता यांच्या मिश्रणातून ललितगद्य लेखन करण्यात येते. केवळ एकाच घटकाच्या अनुषंगाने याची मांडणी होत नाही. तसेच ललित गद्याच्या मांडणीमध्ये क्रमबद्धतेचे बंधन लेखकावर नसते. अनेकदा क्रमबद्धतेचे उल्लंघन करून लेखक घटना-प्रसंगांची मांडणी अथवा अनुभव, विचार अथवा भावनांची अभिव्यक्ती करतो. तसेच ललितगद्य लेखनाच्या भाषिक अवकाशाची निवड लेखकाच्या इच्छेनुरूप होत असते. थोडक्यात ललित गद्य हा स्वैर व मुक्तसंचारी लेखन प्रकार ठरतो. या प्रकाराच्या ठायी असणारे हे स्वैरपणाचे स्वातंत्र्य लेखकाला अनेकविधप्रकारे अभिव्यक्त होण्याचे तसेच कलात्मकतेचे तंत्र व प्रयोग हाताळण्याचे सामर्थ्य प्रदान करते. ज्यातून आगळ्यावेगळ्या अशा संमिश्र ललित गद्य लेखनाची निर्मिती होते.

४.३.५.२ लवचिकता

ललित गद्य हा लवचिक लेखनप्रकार आहे. लेखकाच्या इच्छेनुरूप त्याची हाताळणी करणे सहजशक्य आहे. अनुभवांच्या निवडीचे स्वातंत्र्य, मांडणीचे तंत्र अवलंबण्याचे स्वातंत्र्य आणि सौंदर्यपूर्णता प्रदान करण्यासाठी आवश्यक असणारी कलात्मकता प्रविष्ट करण्याचे स्वातंत्र्य याप्रकारच्या विविध पातळ्यांवरील स्वातंत्र्यामुळे ललितगद्य या प्रकारामध्ये लवचिकता हा गुण विशेष ठरतो. त्याचबरोबर ललितगद्याची व्यापकता व आशयाभिव्यक्तीचे तंत्र यामध्ये देखील लवचिकता असलेली दिसून येते. मनोविश्वातील

अनुभव-आठवर्णीचे कथन आपल्या यथोचित चिंतनशीलतेसह अभिव्यक्त होईपर्यंत लिहीत राहण्याचे स्वातंत्र्य लेखक आबाधीत ठेवतो. त्यामुळे अभिव्यक्तीच्या पातळीवर ललितगद्यामध्ये लवचिकता स्पष्ट दिसून येते.

४.३.५.३ आत्माविष्कारी लेखन प्रकार

ललितगद्य हा आत्माविष्कारी लेखनप्रकार आहे. आत्माविष्कार हे आत्मकथन अथवा आत्मचरित्र या लेखनप्रकाराचे विशेष म्हणून साहित्यामध्ये प्रचलित आहे. आत्मचरित्रामध्ये व्यक्ती स्वानुभवांना अभिव्यक्त करण्याचे काम करित असतो. हीच प्रक्रिया ललितगद्य लेखनामध्ये लेखकाद्वारे होते. दोन्ही प्रकारांमध्ये 'मी' हा निवेदक म्हणून कार्यरत असतो; मात्र दोन्ही प्रकारांमध्ये अनुभवांच्या व्यापकतेचा आणि अभिव्यक्तीच्या तंत्राचा मूलभूत फरक असतो. ललितगद्य लेखनाच्या तंत्रामध्ये ज्याप्रमाणे चंद्रशेखर जहागिरदार म्हणतात की, "हाती घेतलेला विषय वर्ण्य वास्तव कोणतेही असले, तरी लालित्यशरण भाषेच्या माध्यमातून उत्कटतेचे भावनिक टोक गाठून वाचकाला गुंगवून टाकावयाचे, असे एक तंत्र ललित गद्य लेखकांनी वापरलेले दिसते."^{१४} या मताप्रमाणे सौंदर्यपूर्ण मांडणी करून वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारे लक्षवेधक तंत्र वापरून ललितगद्याचे प्रभावी लेखन साकारण्यात येते.

आत्मचरित्रात्मक लेखनामध्ये विस्तृत अवकाश अर्थात लेखकाच्या संपूर्ण जीवनकाळाची पार्श्वभूमी असते तर ललितगद्य लेखनामध्ये सिमीत कालावकाशामध्ये हे लेखन होते. आत्मचरित्रात्मक लेखनाला चिंतनात्मकतेची किनार लाभतेच असे नाही तर केवळ जीवनानुभव जसे घडले तसे व्यक्त करण्यावर लेखकाचा भर असतो. ललितगद्य लेखनामध्ये सूक्ष्म घटना-प्रसंगावर व्यापक चिंतनात्मक लेखन करण्याची कलात्मक पातळी देखील स्वीकारलेली असते. ललितगद्य लेखनामध्ये लेखकाच्या स्वानुभवांचे लालित्यपूर्णरितीने व्यक्त केलेले स्वैर वर्णन असते. ज्यामध्ये 'मी' या प्रथमपुरुषी निवेदनतंत्राचा वापर करून आत्मप्रकटीकरणाचे काम कलात्मकतेच्या पातळीवरून लेखक करित असतो. आत्माविष्काराची भूमिका स्वीकारून केलेले लेखन असल्यामुळे साहजिकच त्यातून होणारा अनुभवांचा आविष्कार भावना, विचार आणि चिंतनपरता यांनी समृद्ध असतो.

एकूणच लेखक त्याच्या अनुभवविश्वातील घटना-प्रसंगांना आणि निरीक्षणांना लालित्यपूर्ण पद्धतीने आविष्कृत करण्याचे काम करित असतो. त्याच्या आत्मप्रकटीकरणातून हे लेखन परिपूर्ण होत असते. ललितगद्यातील आत्माविष्कार हा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थात विचार, भावना, अनुभव यांचा आविष्कार असतो. लेखकाचा भोवताल ही त्या अनुभवाची पार्श्वभूमी असते तर व्यक्त होणारा अनुभव त्याचा व्यक्तिगत जीवनानुभव म्हणून वैशिष्ट्यपूर्ण असा असतो.

४.३.५.४ चिंतनशीलता

ललितगद्य हा केवळ आत्माविष्कार करणारा अथवा केवळ स्वैर कल्पनाविलास करणारा साहित्यप्रकार नाही; तर आत्माविष्कारासोबतच अनुभवांच्या अनुषंगाने चिंतनपरतेला व्यक्त करणारा साहित्यप्रकार आहे. त्यामुळे चिंतनशीलता हा ललितगद्याचा महत्त्वाचा विशेष आहे. लेखक आपल्या निरीक्षणांना व जीवनानुभवांना व्यक्त करताना त्या निरीक्षणांना केंद्रवर्ती ठेऊन त्याच्या भोवती वर्तुळाप्रमाणे आपल्या

चिंतनपरतेची गुंफण करतो. या गुंफण्यातून विचार आणि भावनांचे त्या घटना प्रसंगाभोवती जे सौंदर्यपूर्ण संरचनात्मक जाळे तयार होते ते ललितगद्य ठरते. या वैशिष्ट्यपूर्ण संरचनेमध्ये चिंतनात्मक विचारांची गुंफण लेखकाने कलात्मकतेने केलेली असते. हे अनुभवाधिष्ठित चिंतन लेखकाच्या प्रगल्भतेचे सार असते. ज्याचा आविष्कार लालित्यपूर्ण शैलीत लेखकाने ललितगद्यातून केलेला असतो.

४.३.५.५ सौंदर्यानुभूती

‘ललित’ या शब्दाचा अर्थच मूलतः ‘सौंदर्य’ असा असून ललित साहित्य हे सौंदर्यानुभूती देणारे साहित्य असते. ओघाने ललितगद्य हा साहित्यप्रकार लेखकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण मनःचक्षूंनी टिपलेल्या जीवनानुभवांनी कलात्मकतेचे रूप प्रदान करण्यातून आविष्कृत झालेला प्रकार असल्यामुळे तो वाचकांना सौंदर्याची प्रचिती देण्याचे काम करतो. काव्यात्मकता, लयबद्धता, भाषिक अवकाशाचे वेगळेपण, आशयाची वैविध्यता, चिंतनशीलतेचे वैशिष्ट्यपूर्ण पदर या सर्वांमुळे निर्माण झालेली सौंदर्यपूर्ण अनुभूती वाचकास प्राप्त होते. चित्रदृश्यात्मक वर्णने आणि वातावरणाची निर्मिती या घटक प्रयोजनातून ललितगद्यास लेखकाने अधिक जिवंतपणा प्रदान करण्याचे काम केलेले असते. परिणामी व्यक्तिविशिष्ट अनुभवांचे आविष्कारण असल्यामुळे अभिनव असा कलात्मक गर्भित आशय वाचकांना सौंदर्याप्रत नेण्याचे काम करतो.

४.३.५.६ काव्यात्मकता

ललितगद्यातून वाचकाला प्रत्ययास येणारी सौंदर्यानुभूती ही त्याच्या ठायी अंतर्भूत होण्यामध्ये लेखकाकडून उपयोजण्यात येणारी काव्यात्मकता विशेष ठरते. शब्दरचना, वाक्यरचना, काव्यप्रयोजन इत्यादींच्या उपयोजनातून लेखक ललित गद्यामध्ये काव्यात्मकता निर्माण करतो. निसर्गवर्णने, व्यक्तिवर्णने, रंजनप्रधान घटनाप्रसंग इत्यादींच्या वर्णनामध्ये लेखकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीद्वारे निर्माण होणारी काव्यात्मकता ललितगद्याला अधिक आकर्षक आणि रमणीय करण्याचे काम करते. ही काव्यात्मकता ललितगद्याचा विशेष ठरते. उदा. निसर्गवर्णनात्मक ललितगद्यामध्ये लेखक काव्यात्मकतेचा प्रभावीपणे वापर करताना दिसतात. निसर्गाचे मानवी जीवनाशी असणारे नाते भावनात्मकतेच्या पातळीवर कल्पित असताना मानवी मनातील भावनांना आणि निसर्गातील सौंदर्याला काव्यात्मकतेच्या शैलीत अभिव्यक्त करण्याचे काम करतात. सौंदर्यपूर्ण सृष्टीचे वर्णन लालित्यपूर्ण भाषेत करताना निर्माण झालेली ही काव्यात्मकता असते. अनेकदा लेखक शब्दांना लय प्राप्त करून देत ही काव्यात्मकता साधतो तर अनेकदा स्वतःच्या अथवा अन्य कवींच्या काव्यपंक्तींचा समावेश करून काव्यात्मकता साधतो. तसेच अनेकदा व्यक्तीसंबंधावर भाष्य करताना प्रेम, भावना, विरह, परात्मता अशा मानवी भावस्थितींना विशद करण्यासाठी देखील लेखक काव्यात्मकतेचा अवलंब करतो. एकूणच ललितगद्यामधील काव्यात्मकता ललितगद्याचे बलस्थान ठरताना दिसते. कथनाला अधिक लालित्य प्राप्त होते व वाचकांना मग्न करण्याचे काम करते.

४.३.५.७ चित्रमयता व दृश्यात्मकता

ललितगद्य लेखनामध्ये लेखक चित्रदृश्यात्मकतेचा प्रत्यय घडवतो. एखादी घटना-प्रसंग, आठवणी, प्रवासवर्णन, निसर्गवर्णन, व्यक्तिरेखाटन इत्यादी बाबींचे वर्णन करताना लेखक एखाद्या चित्राप्रमाणे त्या-त्या

घटनाप्रसंगातील अथवा अनुभवातील पैलू रेखाटण्याचे काम करतो. शब्दांच्या माध्यमातून प्रसंगाला अथवा व्यक्तिचित्रणाला जिवंतपणा बहाल करतो. वाचकांच्या मनःपटलावर त्याची प्रतिमा निर्माण करण्याचे कौशल्य लेखकाने साधलेले असते. अशाप्रकारच्या चित्रदर्शित्व लेखनाचा प्रत्यय आपल्याला ललितगद्यामधून प्रकर्षाने येताना दिसतो. ललितगद्याच्या या विशेषामुळे त्याची परिणामकारकता अधिक प्रभावी असल्याचे स्पष्ट होते. ललितगद्य हे भावनाप्रधानता व वैचारिकता यांच्या सहयोगातून निर्माण होणारे लेखन असल्यामुळे लेखकाची मानसिकता व लेखनप्रक्रिया देखील वैशिष्ट्यपूर्ण असते. त्यामुळे शांता शेळके ज्याप्रमाणे स्वतःच्या ललित लेखनामागील प्रेरणा सांगताना म्हणतात की, “कित्येकदा एखादी तरल कल्पना मनात रूंजी घालत भिरभिरू लागते. एखादा विचार मेंदूला सारखा पोखरीत राहतो. एखाद्या अनुभवाने मन सुन्न होवून जाते. एखाद्या क्षणी मनःस्थिती अशी हलकी व उल्हासित होते की, पावले जणू अलगद जमिनीवरून सुटतात. या साऱ्यांना शब्दरूप द्यावेसे वाटते.”^{१५} लेखक अंतःकरणाच्या खोलीतून उन्मळून लिहिण्याचे काम करतो व त्याद्वारे इच्छित आशयाची चित्ररूप प्रतिमा साकारतो.

४.३.६ ललितगद्याचे उपप्रकार

ललितगद्य या संकल्पनेमध्ये आठवणी, अनुभव, लघुनिबंध, प्रवासलेख, व्यक्तिचित्रे, ललितलेख या सर्वांचा समावेश होतो. या समाविष्ट होणाऱ्या घटकांचा थोडक्यात परामर्श घेवूया.

४.३.६.१ अनुभवाधिष्ठित व आठवणी

अनुभवाधिष्ठित लेखन हे प्रामुख्याने लेखकाच्या स्वानुभवांना लालित्यपूर्णरितीने व्यक्त करणारे असते. लेखक आपल्या जीवनातील सुख-दुःखाच्या क्षणांना तसेच संस्मरणीय आठवणींना ललितगद्यातून मांडतो. विशिष्ट निवडक प्रसंगाला केंद्रवर्ती ठेऊन त्याने केलेले हे लेखन ‘मी’च्या भोवती फिरणारे लेखन असते. भूतकाळातील प्रसंगांना रेखाटताना त्या त्या प्रसंगातील मानसिकता, भोवताल, विचारप्रक्रिया, भेटलेली माणसे, माणसांचे नमुने, वर्तनव्यवहार इत्यादी असंख्य बाबींना लेखक अशा लेखनातून स्थान देतो. जगलेल्या क्षणांना पुन्हा मांडताना त्या क्षणीच्या व लेखन करित असलेल्या वर्तमानातील क्षणांच्या विचारांमधील स्थित्यंतरेदेखील प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष अधोरेखित होण्याची प्रक्रिया अशाप्रकारच्या ललितगद्य लेखनातून सहजरित्या घडून येते.

४.३.६.२ निसर्गवर्णनात्मक ललितगद्य

ललितगद्य लेखनामध्ये लेखकाकडून सभोवताल विस्तृतपणे टिपण्याचे प्रयोग होत असतात. लेखक ज्या वातावरणात जगतो त्या भोवतालाचे अर्थात निसर्गाचे अनेकविध पैलू सखोलपणे मांडण्याचे काम ललितगद्याच्या निसर्गवर्णनांमधून होत असते. निसर्गाची सर्व प्रकारची रूपे रेखाटण्याचे काम लेखक करतो. डोंगर, दऱ्या, झाडे, फुले, रस्ते, वादळ, वारा, पाऊस, ऊन, थंडी इत्यादीसारख्या असंख्य बाबींना अलंकारप्रचुर भाषेद्वारे शब्दरूप देऊन व्यक्त करण्यात येते. निसर्गाची सौंदर्यपूर्ण व काव्यात्मक वर्णने करून वाचकांना निसर्गाचा जिवंत असा अनुभव घडविण्याचे कौशल्य लेखक ललितगद्याच्या निसर्गवर्णनांमधून साधतो. त्याचबरोबर निसर्गाच्या रौद्ररूपांना देखील व्यक्त करून सभोवतालच्या घडामोडींना व्यक्त करतो.

निसर्गाचे मानवाशी असणारे नाते वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून आविष्कृत करण्याचे काम लेखक मुक्तपणे करताना दिसतो.

४.३.६.३ प्रवासवर्णनात्मक ललितगद्य

ललितगद्यामधून प्रवासाची वर्णने करताना लेखक आपल्या विविध ठिकाणांच्या भेटींना मांडतो; मात्र हे मांडताना त्यामध्ये वस्तुनिष्ठता न आणता प्राधान्याने प्रवासातील अनुभवांच्या मांडणीतून तो प्रवासाला जिवंत करतो. स्थळांचे आणि प्रदेशांचे शब्दरूप चित्र आपल्या वर्णनांमधून साकारण्याचे काम करतो. प्रवासवर्णनांमध्ये भेटी दिलेल्या शहरांची, खेड्यांची, वाड्या-वस्त्यांची चित्रणे करून तेथील राहणीमान, लोकजीवन, लोकांचे स्वभाव, ऐतिहासिक वास्तू, खाद्यसंस्कृती, लोकसंस्कृती, लोकधारणा, दैवते, धार्मिक श्रद्धा इत्यादीसारख्या बाबींना सूक्ष्मपणे टिपतो. प्रवासवर्णनांमध्ये शहरांची आणि गावांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी कथन करतो. प्रवासाच्या अनुभवांना लोकांकडून प्राप्त झालेल्या अनुभवांच्या जोरावर मांडतो. कारण शहराचा अथवा गावाचा अनुभव म्हणजे प्रत्यक्ष तेथील लोकांच्या वर्तनव्यवहारातून आलेला अनुभव असतो. अशाप्रकारचा अनुभव प्रवासवर्णनात्मक ललितगद्य लेखनाचा केंद्रबिंदू ठरताना दिसतो. अनेकदा अशाप्रकारच्या प्रवासामध्ये अनेकविध माध्यमांच्याद्वारे केलेला प्रवास वेगवेगळ्या पद्धतीने रेखाटण्याचे काम देखील लेखक करतो. उदा. पायी प्रवास, सायकल प्रवास, बस प्रवास, सार्वजनिक वाहनाने प्रवास, रेल्वे प्रवास, विमान प्रवास अशा प्रकारच्या वाहनांच्या प्रवासांना व त्यावेळी मनामधील निर्माण होणाऱ्या भावस्पंदनांना टिपतो.

४.३.६.४ व्यक्तिचित्रणात्मक ललितगद्य

कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व हे दोन प्रकारच्या घटकांनी आकारास आलेले असते. १. बाह्यस्वरूप व २. अंतःस्वरूप. या दोन्ही रूपांचा वेध घेऊन व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे रेखाटन करण्यात येते. बाह्यरूपांच्या वर्णनामध्ये व्यक्तीचे शारीरिक रूप, बोलणे, चालणे, हावभाव, भाषा, लकबी आदींचा समावेश होतो तर अंतःस्वरूपामध्ये त्याचे विचार, भावना, प्रतिक्रिया, मानसिकता यांसारख्या बाबींचा समावेश होतो. व्यक्तिचित्रणात्मक ललितगद्यामध्ये लेखक आपल्याला भेटलेल्या व्यक्तींच्या अंतर्बाह्य रूपाचा वेध घेतो आणि आपल्या इच्छेनुरूप व्यक्तीची वर्णने साकारतो. कलात्मक पातळीवर व्यक्तिचित्रणे करताना त्यांचे रूप शब्दांनी निर्माण करतो आणि व्यक्तीचे बोलणे, चालणे, भाषिक लकबी यांना कथन करून प्रतिमा निर्माण करण्याचे काम करतो. तसेच अनेकदा व्यक्तीच्या भावविश्वावर सखोल भाष्य करून व्यक्तीच्या आंतरिकतेचा वेध घेतो. मनातील अस्वस्थता, मानसिक प्रतिक्रिया, मानसिक आंदोलने, एकाकीपण, परात्मता यांना टिपून आंतरिक व्यक्तिचित्र साकारतो. एकप्रकारे व्यक्तीचे मनोविश्व रेखाटून मनोविश्लेषणात्मक पातळीवर व्यक्तीचे दर्शन व्यक्तिचित्रणात्मक ललितगद्यातून लेखक घडवतो. एकूणच व्यक्तीच्या जगण्याचे विविध अंतर्बाह्य पैलू रेखाटून ललितगद्य लेखक माणसाच्या दृश्य-अदृश्य विश्वावर भाष्य करण्याचे काम करतो. हे भाष्य व्यक्ती स्वभावांचे आणि वर्तन व्यवहारांचे तसेच मानवी मनाच्या विविधतेचे प्रत्यय वाचकांना प्रभावीपणे घडवितात.

४.३.६.५ चिंतनात्मक ललितगद्य

चिंतनात्मक स्वरूपाच्या ललितगद्यामध्ये विशिष्ट विचार केंद्रवर्ती असतो. एखाद्या प्रसंगाच्या अथवा एखाद्या प्रश्नाच्या अनुषंगाने लेखकाने स्वतःच्या प्रतिभाशक्तीच्या जोरावर केलेले ते चिंतन असते. वैचारिक पार्श्वभूमीवर केलेले हे चिंतन लेखकांच्या प्रगल्भतेतून आणि चौफेर निरीक्षणातून पुढे सरकत राहते. लेखक विचारांचे अनेक पैलू शिस्तबद्धरित्या कथन करतो. त्यावरील विचारमंथन मुक्तपणे मांडतो व त्याद्वारे सामाजिक प्रश्नाचा अथवा समस्येचा उहापोह करतो. साहित्यिकाच्या संवेदनशील मनाने टिपलेली एखादी सामाजिक विसंगती अथवा व्यक्तीच्या स्वभावातील निरीक्षण तसेच कौटुंबिक जीवनातील एखादी बाब निवडून त्यावर केलेले लेखकाचे चिंतनात्मक लेखन वाचकांच्या वैचारिकतेला चालना देणारे ठरते. एखाद्या घटना-प्रसंगाचे विविध पैलू लेखक अशा चिंतनात्मकतापूर्ण ललितगद्यातून मांडण्याचे काम करतो. आपला दृष्टिकोन कथन करताना समाजातील विविध घटकांचे त्या विशिष्ट बाबीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनांचे तिरकस छेद घेण्याचे काम देखील अनेकदा करतो.

४.४ वाचनासाठी नमुना उतारे

४.४.१ नमुना १

आज सुरुवातीलाच एक किस्सा आठवतोय. एक मोठा उद्योगपती होता. त्याचा महाल एखाद्या राजवाड्यासारखा होता. त्यानं अमाप संपत्ती जमवली होती. त्यामुळं सर्व प्रकारची सुखं त्याच्या पायांशी लोळण घेत होती. या सुखांची चव चाखत चाखत त्याचा जीवनक्रम चाललेला होता. वैभवाच्या जोरावर सर्व काही नीट चाललेलं असताना एके दिवशी अचानक त्याच्या महालाला आग लागली. आगीचे लोळ इमारतीच्या एकाएका भागाला गिळंकृत करू लागले. आगीचे ते लोळ पाहून तो उद्योगपती भांबावला. महालाच्या दारात उभा राहून तो खिन्न, विषण्ण नजरेनं आपल्या जळणाऱ्या महालाकडं पाहू लागला. त्याला महालातील सगळी संपत्ती आठवली. ती मिळवण्यासाठी तो रात्रंदिवस राबला होता. अनेक वर्षं केलेल्या कष्टांचं फळ त्याच्या डोळ्यांदेखत जळून खाक होण्याचा धोका निर्माण झाला होता. स्वाभाविकच, त्या संपत्तीचा जेवढा भाग वाचवता येईल, तेवढा वाचवावा, म्हणून त्यानं आपल्या सर्व नोकरांना भराभर आदेश द्यायला सुरुवात केली. कुणाला नोटांची बंडलं आणायला सांगितली. कुणाला सोनं-नाणं, दागिने आणायला सांगितले. कुणाला भारी भारी कपडे आणायला सांगितले. नोकरांनी मालकाच्या आज्ञेचं तंतोतंत पालन करून मौल्यवान असं बरंच काही वाचवण्यात यश मिळवलं. मालकालाही ते पाहून खूप समाधान वाटलं. एवढ्यात एक नोकर मालकाला म्हणाला, “मालक, आता मात्र सगळा महाल ज्वालांनी वेढला आहे. आता काही वाचवणं शक्य नाही. काही महत्त्वाचं राहून तर गेलं नाही ना?” नोकराच्या या प्रश्नांनी मालक नखशिखांत हादरून गेला. त्याचे हातपाय गळाटून गेले. अत्यंत भेदरलेल्या अवस्थेत तो सर्व नोकरांना उद्देशून म्हणाला, “अरे, आमचा छोटा बाळ पाळण्यात झोपलेला आहे ना!” हे ऐकता क्षणी नोकरांच्या पायांखालची जमीन सरकल्यासारखं झालं. ते हताश झाले, डोळ्यांत आसवं आणून त्यांनी केविलवाणा आक्रोश करत मालकाला विचारलं, “मालक, हे आधी का सांगितलं नाहीत?” त्या क्षणी आगीतनं वाचवलेलं सगळं वैभव त्या

मालकाच्या पायांशी होतं, पण आता त्या वैभवाचा वारसदार असलेल्या बाळाला मात्र जगातली कोणतीही शक्ती वाचवू शकत नव्हती - तो वाचण्यापलीकडं गेला होता.

मालकानं केवळ क्रम बदलला असता आणि आधी बाळाला आणायला सांगितलं असतं तर!- तर त्याच्या जीवनावर शोकांतिकेची अशी कुऱ्हाड कोसळली नसती!

(चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून! - डॉ. आ. ह. साळुंखे)

४.४.२ नमुना २

कॉलेजला शिकत असताना आंभी मी नाकासमोर बघून चालत असे. हायस्कूलला असताना विवेकानंद, परमहंस, गोखले, आगरकर यांची चरित्रे वाचून मनावर परिणाम झाला होता. काही तरी ध्येयवादी असावे असे वाटे. या वाटण्यातूनच भौतिक सुख, संसार शृंगार, प्रेम, स्त्री इत्यादी गोष्टींकडे पाहण्याची वृत्ती बदलली होती. समोरून येणाऱ्या परिचितांना दोन्ही हात छातीवर जोडून मनोभावे 'नमस्कार' करीत असे. त्यात वर्गातल्या म्हणून माहिती असलेल्या पण प्रत्यक्ष परिचय नसलेल्या विद्यार्थिनीही असत. त्यांना भलतेच आश्चर्य वाटे. त्यात माझ्या अंगावर खादीचा हाफशर्ट व हाफ पॅट, त्यामुळे तर भलताच आदर्शभूत झालो होतो... एक-दोन अतिहुशार मुलींनी ओळख करून घेऊन 'तुम्ही फारच आदर्श दिसता बुवा' म्हणून सांगितलेही होते. त्यावेळी मनात कुठेतरी समाधान वाटले होते. त्यानंतर माझ्या आदर्शात जास्तीत जास्त भर कशी टाकता येईल याचा विचार करून मी वागू लागलो.

... पण एक दिवस मी पुढे बसलेला असताना 'काय मामाऽ' म्हणून पाठीमागून कुणीतरी हाक मारली. प्रथम ती मलाच आहे असे वाटेना. पण नंतर मला सगळे तसेच हाक मारू लागले. पाठीमागून खडेही येऊ लागले. हे पाहून मात्र माझ्याविषयी मुलांच्या मनात नेमके काय आहे, याची कल्पना आली.

एकाने मला माझे कमी असलेले केस बघून पंधरा मिनिटांच्या सुटीत विचारलेही, "काय शेंडी-बिंडी राखली आहे की नाही?"

"नाही बुवा, का बरं?"

"नाही; आपलं सहज विचारलं. पण राखा, तुम्हाला चांगली दिसेल."

पुढे पुढे मला त्यांचा इतका त्रास होऊ लागला की दुसऱ्या वर्षी कॉलेज बदलावं लागलं. कॉलेजबरोबर मीही बदलून गेलो... तसं नाकासमोर चालणं वय वाढेल तसं कठीण जात होतं. नमस्कारही करायचा सोडून दिला. हॉस्टेलमध्ये विद्यार्थ्यांचा ग्रूप चांगला भेटला नि मी चांगलं चांगलं पाहायला शिकलो... अर्थात मुली पाहणंही त्यांत आलंच.

मुली पाहणं त्यात आलं नि माझ्या डोळ्यांच्या कक्षेत एक वेगळं विश्व जमा झालं. वर्गात बसल्या बसल्या हे पाहणं प्रथम सुरू झालं. प्रथम निरनिराळ्या रंगांची पातळं दिसू लागली. त्यांच्यावरची फुलांची, रेषांची, वर्तुळांची डिझाईन्स पाहण्यात, पातळांचा स्वच्छपणा, त्यांचा घोळदारपणा, त्यांच्या नित्यांच्या

ठेवणीमुळं त्यांना आलेला चुणीदारपणा पाहण्यातच आनंद वाटू लागला. त्या पातळांमुळेच त्या मुली आवडतात, नाही तर तसे दुसरे काही नाही. एरवी मुली आपल्या बहिणीच आहेत. तेव्हा त्यांना पाहण्यात तसं काही पाप नाही. आपल्या सोज्वळ मनाला आपण तसा काही धोका देत नाही, असं प्रथम प्रथम वाटू लागलं आणि डोळ्यांतली पाहतानाची अपराधी वृत्ती नाहीशी झाली. ते अधिक मोकळेपणाने मुलींना पाहू लागले.

(स्पर्शकमळे - आनंद यादव)

४.४.३ नमुना ०२

फार काळ आपल्याकडे 'गप्प बसा' संस्कृती होती. म्हणजे काय, तर मुलांनी मोठ्यांसमोर बोलायचं नाही. नोकरीतल्या कनिष्ठांनी वरिष्ठांसमोर बोलायचं नाही. मुलींनी सासरच्यांसमोर बोलायचं नाही, कार्यकर्त्यांनी नेत्यांसमोर बोलायचं नाही. वगैरे-वगैरे! यामागं मुख्यत्वे मानाची कल्पना होती. मान राखायचा, वयाचा, पदाचा, नात्यांच्या श्रेणीचा, सत्तेचा वगैरे-वगैरे... पण या मान-सन्मानाच्या कल्पना अति ताणल्या गेल्या. ज्येष्ठांनी गैर वागलं. चुकीचे विचार किंवा मूल्यं पसरवली तरी कनिष्ठांनी बोलायचं नाही असे काही दंडक निर्माण झाले. यातून 'हम करे सो कायदा' अशी काहीशी मनमानी वृत्ती ज्येष्ठांमध्ये माजली. त्या-त्या वेळच्या नवशिक्षित, नवविचारानं प्रभावित तरुणांना ती असह्य झाली आणि त्यातून कुटुंबातले, समाजातले 'तरुण तुर्क' तयार होत गेले. पुलंसारख्या प्रभावी समाजभाष्यकारानं पुढं आपल्या शैलीत 'गप्प बसा संस्कृती' असं तिरकस-खोचक नाव त्या संस्कृतीला दिलं. ते साहजिकच लोकप्रिय झालं. इतके जगभर समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही मूल्यव्यवस्था यांचं वारं वाहू लागलं आणि 'गप्प का बसा?' असा उलटा विचार वहू लागला. वयापेक्षा, पदापेक्षा व्यक्तीच्या ज्ञानाचा, व्यासंगाचा मान राखला जावा ही धारणा सुरुवातीला त्यामागं होती आणि ती अर्थपूर्णही होती. काळाच्या ओघात इतर अनेक गोष्टी बदलल्या, तशीच ही धारणाही विरत गेली. म्हणजे ज्ञानी माणसांनी बोलावं हे ठीक. पण कमी ज्ञानी माणसांनी बोलू नये असं थोडंच आहे? व्यक्तिस्वातंत्र्य आहे. देशाच्या घटनेनं भाषणस्वातंत्र्य दिलेलं आहे. बोलण्याची म्हणजे जाहीर बोलण्याची निमित्तं तर वरचेवर येताहेत, तेव्हा घ्यावा अंमळ घसा साफ करून, यासारखे काहींचे विचार व्हायला लागले आहेत. परिणाम असा, की आज आपला समाज हा वटवट्या, बडबड्या असा समाज व्हायला लागलेला आहे. आपलं वय, ज्ञान, अनुभव, कुवत, अधिकार यांची कशाचीही तमा न बाळगता लोक बोलत सुटले आहेत. मुख्य म्हणजे जे त्यांचे विषय नाहीत, त्यावरही बेधडकपणे बोलत सुटले आहेत.

(धोक्यात हरवणारी वाट - मंगला गोडबोले)

४.५ समारोप

ललितगद्य हे लेखकाच्या स्वतःचे जीवनातील अनुभवविश्वाचे प्रकटीकरण म्हणून आकारास येतात. जीवनातील घटना, प्रसंग, व्यक्ती, निसर्ग इत्यादी बाबींना स्वैरपणे लालित्यपूर्ण शैलीत रेखाटण्याचे काम लेखक ललितगद्यातून करतो. त्याच्या हया लेखनाला त्याने चिंतनशीलतेची वेष्टणदेखील प्रदान केलेले असते. सूक्ष्मातिसूक्ष्म घटकापासून सभोवतालच्या कोणत्याही घटकाची निवड करून लेखकाने आपल्या

निरीक्षण शक्तीच्या आधारे त्या घटकाचा घेतलेला वेध सौंदर्यपूर्ण भाषेत कथन केलेला असतो. त्याचे हे कथन वैचारिकता, भावनिकता, चिंतनशीलता आणि वस्तुनिष्ठता यांमधून साकारण्यात आलेले असते. आत्माविष्कारी आणि आत्मनिष्ठ अशा या लेखनामध्ये स्वतः लेखक मी या रूपामध्ये स्वतःविषयीच लिहिण्याचे काम देखील करतो. त्याचे हे लेखन कोणत्याही बंधनाशिवाय निर्माण होणारे मुक्त स्वरूपाचे लेखन असते. क्रमबद्धतेचा अथवा विषय निवडीबाबतचा कोणताही निर्बंध लेखकावर असत नाही, परिणामी लेखक एका व्यक्तिगत दृष्टिकोनाला व्यापकपणे आणि अनिर्बंधपणे आविष्कृत करण्याचे काम करतो. त्याने निर्माण केलेले शब्दचित्र, व्यक्तिचित्र अथवा निसर्गचित्र वैविध्यपूर्ण पैलूंना अधिक सखोलपणे अथवा लेखकाच्या इच्छेनुरूप करण्यात आलेली निर्मिती असते. अशाप्रकारचे ललितगद्य लेखन हे मराठी साहित्यातील सकस व वैशिष्ट्यपूर्ण रूप आहे.

ललितगद्य हा संमिश्र वाङ्मयप्रकार असून त्याचे अनेक उपप्रकार अस्तित्वात आहेत. ज्यामध्ये आत्माविष्कारी अर्थात अनुभव आणि आठवणी यांच्यातून साकारले जाणारे लेखन, चिंतनात्मक लेखन, प्रवासवर्णन, विनोदात्मक लेखन, निसर्गवर्णन, व्यक्तिचित्रणात्मक लेखन इत्यादी उपप्रकारांनी ललितगद्याचे दालन समृद्ध झालेले आहे. आजच्या ललितगद्य लेखनाची परंपरा प्रदीर्घ काळापासूनची असून त्याची जडणघडण ही निबंध-लघुनिबंध-ललितगद्य या क्रमाने झाल्याचे दिसते. पाश्चात्य साहित्याच्या प्रभावातून मराठी साहित्यामध्ये आलेल्या निबंधाने ललितगद्याची पार्श्वभूमी आकारास आणलेली आहे तर लघुनिबंधाच्या माध्यमातून निबंधामध्ये परिवर्तने घडलेली व कालौघात अनेकविध स्थित्यंतरातून आजच्या ललितगद्याची निर्मिती झाल्याचे दिसते. अशा या प्रदीर्घ परंपरेतून विकसित झालेल्या ललितगद्याची स्वैर व मुक्तरचना, सौंदर्यानुभूती, चिंतनशीलता, काव्यात्मकता, चित्रदृश्यात्मकता व आत्माविष्कारी स्वरूप ही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

४.६ प्रश्नातरे

४.६.१ लघुत्तरी प्रश्न

१. निबंध-लघुनिबंध-ललितगद्य या संकल्पना स्पष्ट करा.
२. ललितगद्यातील आत्माविष्काराचे स्वरूप सांगा.
३. ललितगद्याचे प्रकार सांगा
४. ललितगद्यातील लवचिकता स्पष्ट करा.

४.६.२ टीपा लिहा.

१. प्रवासवर्णनपर ललितगद्याचे स्वरूप
२. चिंतनात्मक ललितगद्याचे स्वरूप
३. व्यक्तीचित्रणात्मक ललित गद्याचे स्वरूप
४. ललितगद्यातील सौंदर्यानुभूती

४.६.३ सरावासाठी प्रश्न

१. ललितगद्याची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. ललितगद्य साहित्यप्रकाराचे विशेष सांगा.
३. ललितगद्य हा आत्माविष्कारी लेखन प्रकार आहे. स्पष्ट करा.

४.७ उपक्रम

तुमच्या आजूबाजूला घडणाऱ्या प्रसंगाच्या अनुषंगाने वेगवेगळ्या विषयावर ललित लेखन करा.

४.८ संदर्भ ग्रंथ

१. यादव आनंद - ललित गद्याचे तात्विक स्वरूप आणि मराठी लघुनिबंधाचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आ. पहिली, १९९५, पृ. ५७
२. गणोरकर प्रभा डहाके वसंत आबाजी व इतर, (संपा.) - संज्ञा-संकल्पना कोश, जी.आर. भटकळ फाँडेशन, मुंबई, २००१, पृ. ३३८
३. चौधुरे, वि. शं. - लघुनिबंध ते मुक्तगद्य, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, आ. पहिली, २००२, पृ. १७
४. मनोहर यशवंत - समाज आणि साहित्य, पुणे, आवृत्ती पहिली, १९९२, पृ. १०२
५. शेळके, शुभदा - १९८५ मधील ललित लेखन, ललित, जून १९८६, पृ. ४५
६. शेळके, शांता - १९६० ते १९८५ मधील ललित गद्य, ललित, ऑगस्ट १९८८, पृ. १०८
७. कोठावळे, अशोक, (संपा.), मासिक ललित, अंक मार्च २०१३, पृ. २६
८. पाठक, यशवंत - ललित लेखन विशेषांक, ललित मासिक, (संपा.) कोठावळे, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, ऑगस्ट १९८८, पृ. ५७
९. शेळके, शांता - १९६० ते १९८५ मधील ललितगद्य, ललित मासिक, (संपा.) कोठावळे, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, आ.पहिली, १९८८, पृ. २००
१०. कुलकर्णी, वा. ल. - साहित्य आणि समीक्षा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८५, पृ. १४७
११. उनि, ललित गद्याचे तात्विक स्वरूप आणि मराठी लघुनिबंधाचा इतिहास, पृ. ३२
१२. यादव, आनंद - लघुनिबंधाचे स्वरूप, प्रतिष्ठान, वर्ष २६, जून-जुलै, १९७९, पृ. ४
१३. फडके, ना. सी. - निबंध सुगंध, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९६६, पृ. २०
१४. पवार, गो. मा. (संपा.), मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९०७, पृ. २०६
१५. शेळके, शांता - धूळपाटी, दिनपुष्प प्रकाशन, पुणे, १९८२, पृ. ११७

